

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA HAYIRSEVERLİK VE SEFERBERLİK: OSMANLI HİLÂL-İ AHMER CEMİYETİ'NİN 1917 MEKTEB-İ SULTÂNÎ SERGİSİ*

MURAT YOLUN**

ÖZ

Hilâl-i Ahmer, Donanma ve Müdafaa-i Milliye cemiyetleri ile birlikte sivil yaşamda etkin olan ve askerî amaçlar doğrultusunda faaliyet gösteren bir cemiyet idi. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Mekteb-i Sultânî'de 1917'nin Şubat ayında tertip ettiği sergi, cephe gerisinde sivil yaşamın bu tarz cemiyetler vasıtasıyla nasıl seferber edildiğini göstermesi bakımından önemli bir etkinliği temsil etmektedir. Serginin hazırlanmasında Doktor Besim Ömer Paşa'nın çok büyük bir emeği geçmiş olup İsmail Canbulat gibi İttihat ve Terakki'nin önde gelenlerinin de serginin gerçekleştirilmesine büyük bir katkısı olmuştur. Sergide sadece Osmanlı Hilâl-i Ahmer'i değil, Alman ve Avusturya Salib-i Ahmer (Kızılhaç) teşkilatları da yer almıştır. Sergi bir yandan Cemiyetin yararlılığını ve gelişmişliğini gösterirken öte yandan da savaşın kurumsal deneyiminin medikal boyutunu ve hatta yer yer savaş deneyiminin görsel olarak kurgulanmış halini toplamda iki yüz bin ziyaretçiye aktardı.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, Adıyaman/TÜRKİYE, muratyolun@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9881-0946

MURAT YOLUN

Sergide teŖhir edilen eŖyalar arasında tıbbi araç-gereç, tedavilerde kullanılan aletler, Cemiyetin sağlık hizmetlerini gösteren muhtelif fotoğraflar yer aldı. Ancak bu sergideki objeler, savaŖın yol açtığı trajedi ve yıkımı içermeyen sterilize bir gerçeklik sunmaktaydı.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya SavaŖı, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Seferberlik, Sergi.

**CHARITY AND MOBILIZATION IN THE FIRST WORLD WAR:
1917 EXHIBITION OF THE OTTOMAN RED CRESCENT SOCIETY
IN GALATASARAY HIGH SCHOOL**

ABSTRACT

The Red Crescent Society was effective in civil life as well as the Society for the Ottoman Navy, and the Society for National Defense. The exhibition that the Ottoman Red Crescent Society organized in Galatasaray High School in February 1917 during the First World War was an important event in terms of how civil life on the home front was mobilized by such societies. During the preparation phase, Besim Ömer Pasha labored over, and the leading members of the Union and Progress like İsmail Canbulat had a great contribution to its preparation. Not only the Ottoman Red Crescent Society, but also German and Austrian Red Crosses were involved in the exhibition. While displaying the efficacy and development of the society, this exhibition conveyed the medical dimension of the intuitional war experience, and even visually configured version of the war experience, to 200,000 visitors. The objects displayed in the exhibition were medical equipment, devices for healing, some photographs capturing medical services of the society. Nevertheless, the objects in this exhibition featured a sterilized reality that did not include the tragedy and destruction brought about by the war.

Keywords: Red Crescent Society, First World War, Exhibition, Mobilization, Committee Union and Progress.

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'nda kitlelerin maddi ve manevi anlamda seferber edilmesinde savaş temalı sergilere ve müzelere büyük bir önem atfedildi. İngiltere de 1917'de War Office (WO) bir savaş müzesi (Imperial War Museum-IWM) kurmak için hazırlıklara başladı. Alfred Mond, Martin Conway, Agnes Ethel Conway ve Charles Ffoulkes'un öncülüğünde kurulan bu müze savaş meydanlarında ele geçirilen nesnelerin sergileneceği yer olarak belirlendi¹. Yine bu tarihte Avustralya'da bugün *Australian War Memorial* olarak bilinen müze, kapılarını ziyaretçilere açtı. Jay Winter'ın deyişiyle bu müzeler bir yandan savaş için çaba gösterenleri onurlandırırken öte yandan da savaşı temize çıkarıyor ve anlamlandırıyor. Savaş karşıtı hareketlere ve mefhumlara açıkçası burada hiç yer verilmedi². 1917'nin başlarında başkent İstanbul'da da Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nde bir sergi tertip edilmesi için hummalı bir çalışma yürütülüyordu. Genel olarak bakılacak olursa Hilâl-i Ahmer, Osmanlı ordusunun sağlık hizmetlerine kendi kapasitesi ölçüsünde yardımcı olurken sivil hayatta ise seferberlik pratiğinin toplumun geniş katmanlarına yayılması için etkin bir çaba gösterdi. Başka bir deyişle, salt orduya yardım etmekle kalmadı, aynı zamanda cephe gerisinde toplumu askerî ihtiyaçlar doğrultusunda örgütledi. Bu bağlamda Hilâl-i Ahmer'in faaliyetlerinin bir kısmı Osmanlı seferberliğinin sivil hayattaki uzantısı olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı sınırları içinde yapılmış olan en büyük ve kapsamlı sergilerin başında 1 Şubat 1917'de ziyaretçilerine kapılarını açan Hilâl-i Ahmer sergisi geliyordu. Cemiyetin düzenlemiş olduğu ilk sergi olma hüviyetine sahip olan bu etkinlik aslında savaşta gösterilen yararlılıkları Osmanlı efkâr-ı umumiyesine göstererek sahip olduğu "terakki ve tekâmül" seviyesini medeniyet âlemine duyurabilme amacındaydı³. Ancak insani yardım düşüncesiyle hareket eden Kızıllaç ve Hilâl-i Ahmer gibi örgütlerin varlığı tarihsel bağlam içine oturtulmadan tam olarak idrak edilemez. Daha savaş

¹ Jennifer Wellington, *Exhibiting War: The Great War, Museums, and Memory in Britain, Canada and Australia*, Cambridge University Press, Cambridge 2017, s. 47-48.

² Jay Winter, "Museum and the Representation of War", *Museum and Society*, C X, S 3, Leicester 2012, s.153.

³ **Galatasaray'da Tertip ve Kuşad Olunan İlk Hilâl-i Ahmer Sergisi Rehberi**, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul 1332, s.2.

öncesinde bile Avrupa'da Kızılhaç 1880'den itibaren askerî amaçlara sahip olan, agresif milliyetçiliği destekleyen bir yapıya doğru evrilmişti. Birinci Dünya Savaşı'nda da bir nevi savaşın toplumsal aparatı olarak tasvir ediliyordu⁴. İnsani yardım düşüncesi ve pratiğinin tarihsel bağlamından kopartılarak ele alınması pek mümkün olmadığı gibi insaniyetperverlik düşüncesi de askerî seferberlik düşüncesinin etkisi altında kaldı. Birçok ülkede Kızılhaç için çalışmak yurtseverliğin bir nişanesi olarak telakki edildi⁵. Bu cemiyetlerin yaptıkları hayır işlerinin arkasında güçlü bir siyasi ve askerî motivasyon bulunmaktaydı. Bu bağlamda, Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Avrupa'daki Kızılhaç örgütleri ile benzer bir yapı ve faaliyet içinde olduğu ifade edilebilir.

Bu çalışmanın amacı Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'ndeki Hilâl-i Ahmer sergisine odaklanarak Cemiyetin Birinci Dünya Savaşı'nda sivil toplumu nasıl seferber etme gayreti içinde olduğunu ortaya koymaktır. Hilâl-i Ahmer'in faaliyetlerinin arkasında sadece saf bir yardımseverlik ve insaniyetperverlik düşüncesi olduğunu varsaymak bir eksiklik olacaktır. Sergiyi tertip eden idare heyetinin başında İttihatçı İsmail Canbulat'ın (1880-1926) olması bile İttihat ve Terakki'nin bu sergiye atfettiği politik önemi göstermesi bakımından önemli bir ipucudur. Zaten Hilâl-i Ahmer'in 1911'de yeniden yapılandırılmasında Bahaeddin Şakir, Esad Işık Paşa ve Adnan Adıvar gibi İttihatçı doktorlar kurucu üye olarak da görev almıştır⁶.

I. Sergi'nin Planlanması ve Hazırlığı

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Merkez-i Umûmî azalarından olan Yusuf Razi Bey (1870-1947), Cemiyetin iane toplayabilmesi için ambarlarda bulunan eşyaları teşhir etmesini önerdiğinde başkanvekili konumunda bulunan Besim Ömer Paşa (1862-1940), bunun yeterli olmayacağını düşünerek daha kapsamlı bir serginin yapılmasını istedi. Yusuf Razi Bey'in mütevazî önerisi, daha da kapsamlı hale getirilerek Cemiyet için bir nevi uygarlık sınavına dönüştürüldü. Böylelikle hem iç ve dış kamuoyuna karşı

⁴ John F. Hutchinson, **Champions of Charity: War and the Rise of the Red Cross**, Westview Press, Boulder 1996, s.150.

⁵ Sarah Glassford, **Mobilizing Mercy: A History of the Canadian Red Cross**, McGill-Queen's University Press, Montreal; Kingston; Londra; Chicago 2017, s.17.

⁶ Mesut Çapa, **Kızılhaç (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti 1914-1925**, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara 2010, s.21-22.

Cemiyetin faaliyetleri hakkında bilgi verilecek hem de ihtiyaç duyulan yardımlar toplanacaktı⁷. Cemiyet, 1914'te 76,839 lira, 1915'te 149,698 lira, 1916'da 156,932 lira, 1917'de 146,890 lira, 1918'de 134,506 lira yardım toplayabildi⁸. Birinci Dünya Savaşı'nda toplumda hayırseverlik veya yardımseverlik üzerinden askerî amaçlar doğrultusunda faaliyette bulunan Cemiyet, her ne kadar salt tıbbi yardım sunmuş gibi gözükse de aynı zamanda savaşın Osmanlı ordusu için sürdürülebilmesinde çok büyük bir rol oynamıştır.

1917'de Galatasaray Sultânîsi'nde tertip edilmiş olan sergi on altı kişilik bir heyet (heyet-i faale) tarafından tertip edilecekti. Beş üye Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umûmî'sinden olacak ve diğer on bir üye ise seçilecekti. İdare heyeti ise dört kişiden (Reis İsmail Canbulat, Reis-i Sani Besim Ömer Paşa, Kâtip Doktor Rıfat Bey, Komiser Mehmed Ali Bey) oluşacaktı. Ayrıca, on kişiden müteşekkil bir Heyet-i Şerefiye (Onur Heyeti) teşkil edilecekti⁹. Serginin idaresinden mesul olacak heyetin başındaki isim ise 1915'te İstanbul Valisi, 1916'da İstanbul Şehremini ve 1917'de Talât Paşa'nın (1874-1921) Sadrazam olmasını müteakiben Dâhiliye Nazırı olan İttihatçı İsmail Canbulat (1880-1926) idi¹⁰. Heyet-i Şerefiye üyeleri arasında en çok dikkat çeken isimler ise Talat Paşa, Cemal Paşa (1872-1922) ve Mehmed Cavid Bey (1875-1926) idi¹¹. Her ne kadar Hilâl-i Ahmer siyaset üstü bir örgüt olarak hareket ediyor görünerek kapsayıcı olmaya önem verse de İttihat ve Terakki'nin oldukça etkin olduğu bir Cemiyet idi.

⁷ 1335 (1919) Senesinde Münakid Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umumisi Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen 1330-1334 (1914-1918) Senelerine Ait Merkez-i Umumi Raporu, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1335, s.47.

⁸ Merkez-i Umumi Raporu, Bütçeler, s.y.

⁹ İlk Hilâl-i Ahmer Sergisi, s.9.

¹⁰ Erik Jan Zürcher, Millî Mücadelede İttihatçılık, Çev. Nüzhet Salihoglu, Bağlam Yayınları, İstanbul 1987, s.76.

¹¹ İlk Hilâl-i Ahmer Sergisi, s.8.

Fotoğraf 1. Talat Paşa ve İsmail Canbulat¹²

Hilâl-i Ahmer'in sergisinin nasıl olması gerektiğine dair en çok düşünen kişilerin başında Besim Ömer Paşa geliyordu. Avrupa'da Berlin, Köln, Viyana gibi yerlerde Salib-i Ahmer tarafından tertip edilen sergileri inceleyerek sergi komiserliğine ve heyet-i faale riyasetine mektup yazıp raporlar hazırlamıştır. Oradan edindiği izlenimler serginin daha muntazam biçimde yapılmasını sağlamıştır¹³. 1912 senesinde Amerika Birleşik Devletleri'nde tertip edilmiş olan IX. Uluslararası Kızılhaç Kongresi'ne Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin temsilcisi olarak iştirak eden Besim Ömer Paşa, burada gördüğü ilk yardım aletleri, hasta nakilleri için kullanılan araçları, seyyar biçimde tesis edilmiş hastanelerde bulunan düzenekleri, askerlerin vücudunda kalan kurşunları tespit için kullanılan röntgen cihazı gibi aletlerin teşhir edilmesinden oldukça memnuniyet duymaktaydı. Burada gördüğü eserlerin son derece ileri düzeyde olmasının aslında Salib-i Ahmer'in vardığı son noktayı gösterdiğini düşünerek şu notları düşmüştür:

¹² Murat Bardakçı, **İttihatçı'nın Sandığı**, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2014, s.533; İsmail Canbulat ve Mehmed Cavid Bey 1926'daki İzmir Suikasti davasında birçok İttihatçı ile yargılanıp idam edilmiştir.

¹³ Doktor Mehmed Ali, **İlk Hilâl-ı Ahmer Sergisi: Serginin Hidematı ve Hesabatına Dair Rapor**, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1333, s.2.

Bu büyük eser-i medeniyetin memleketimizde de memalik-i sairede mazhar olduğu derece-i mükemmeliyete isal ve irtifasını temin için bu son memuriyet-i acizanem esnasındaki tetkikat ve tefehhusatımı tecarib ve malumat-ı sabıkamla bi'l-mezc aza-i müessesesinden bulunduğum Hilal-ı Ahmer Cemiyeti'ne iblağ ve teklifatımın tatbik ve kabulünü temenni eyleyeceğim¹⁴.

Besim Ömer Paşa, Cemiyetin yaptığı faaliyetlerin topluma yeteri kadar anlatılmadığından dem vurmaktaydı. Ona göre Cemiyetin kıymetinin anlaşılabilmesi için yaptığı faaliyetler etkin biçimde topluma anlatılabilirdi. Oldukça zor şartlar altında 1912'de Trablus'a yardım gönderilmişti, ancak bu konu ile alakalı olarak pek kimse malumat sahibi değildi. Dolayısıyla Cemiyet bu noktada kendi ulviyetini topluma göstermeliydi.

Fotoğraf 2. 1332 (1916) yılında İstanbul'da Hilal-i Ahmer Sergisi açılması kararı üzerine Viyana'da Kolonya'da Salib-i Ahmer sergilerini görmek üzere giden Doktor Besim Ömer'e (ön masada ortada oturan fötr şapkalı) Viyana'daki daimi murahhasa Doktor Hikmet Bey'le beraber Berlin'de Salib-i Ahmer'e Yardım Cemiyeti tarafından verilen çay ziyafeti¹⁵

¹⁴ Doktor Besim Ömer, **Dokuzuncu Washington Salib-i Ahmer Konferansına Memuriyetim**, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1328, s.42-44.

¹⁵ **Besim Ömer Paşa'nın Hatıra Albümü**, Haz. Adnan Ataç, Roche Yayınları, İstanbul 2011, s.43.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA HAYİRSEVERLİK VE SEFERBERLİK: OSMANLI
HİLÂL-İ AHMER CEMİYETİ'NİN 1917 MEKTEB-İ SULTÂNÎ SERGİSİ

Besim Ömer Paşa, Osmanlı sınırları içinde yapılacak bir serginin “sanatkârlarımızın kabiliyetinin canlı bir göstergesi” olacağını düşünüyordu. 1917’deki sergiden daha beş sene önce bile bir serginin hangi prensipler üzerine oturtulmasını genel hatlarıyla izah etmişti. Ona göre sergide ziyaretçilere gösterilecek olan ambulans, nakliye arabası, tıbbi araç ve gereçler “millî ve mahallî” vasıfları bünyesinde ihtiva eden bir nitelikte olmalıydı ki Osmanlı Hilâl-i Ahmer’i eriştiği medeniyetin seviyesini tüm dünyaya gösterebilsin¹⁶. Ayrıca, Cemiyet bu serginin “tenvir-i efkâr” için oldukça işlevsel olacağını düşünüyordu. Savaş döneminde de Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti bünyesinde Tenvir-i Efkâr Heyeti oluşturarak sivil halkın savaşa gönüllü olarak iştirak etmesini sağlamaya çalışmıştır¹⁷.

Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi binasının bir bölümü Maarif Nezareti tarafından sergi için Hilâl-i Ahmer’e tahsis edildi. Okulun büyük kapısından binanın girişine kadarki iç yol elektrik lambaları ile süslenerek günün geç saatlerine kadar ziyaretçilerin ağırlanması hedeflendi. En ufak detaylar dahi düşünülerek ziyaretçilerin üzerinde iyi intiba bırakmak için çaba gösterildi¹⁸. Yer olarak Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi’nin seçilmesi aslında alelade bir tercih değildi. İmparatorluğun Avrupa’ya açılan kapısı olan bu eğitim kurumu vasıtasıyla Hilâl-i Ahmer’in ulaştığı terakkinin seviyesinin daha rahat biçimde duyurulabileceği düşünüldü. İsmail Canbulat, Cemiyetin bu eğitim kurumunda yapılacak olan sergi sayesinde “şefkat ve insaniyet fikrinin hüsn-ü intişarına” hizmet edeceğini ve bunun kendileri için övünç kaynağı olacağını düşünüyordu¹⁹.

Osmanlılar Bulgar Salib-i Ahmeri ve Macar Salib-i Ahmeri’ni de sergiye katılmaya davet edip onlara Mekteb-i Sultânî binasının 18 ve 19 numaralı odalarını tahsis etti. Cepheye sağlık hizmetlerinde kullanılan malzemelerin yanı sıra Galiçya Cephesi’ni gösteren bir diorama da yer almaktaydı²⁰.

¹⁶ Besim Ömer, **a.g.e.**, s.59.

¹⁷ Nadir Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar, Meşrutiyet 1876-1914**, İletişim, İstanbul 2002, s.306.

¹⁸ Mehmed Ali, **a.g.e.**, s.4.

¹⁹ **TC Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA)**, DH. KMS., 42-17, Hicrî 29/01/1335-25 Kasım 1916.

²⁰ **İlk Hilâl-i Ahmer Sergisi**, s.26.

Almanlar da bu sergiye iki sandık dolusu eşya göndermişlerdi²¹. Böylelikle sergiye beynelmilel bir veçhe de kazandırıldı. Osmanlılar, İttifak Devletleri'nin Salib-i Ahmer cemiyetlerinin yanı sıra savaşa iştirak etmeyen tarafsız ülkelerin cemiyetlerini davet etmiş olsa da bunlar fiziksel uzaklığı ve zaman darlığını gerekçe göstererek bu teklifi reddettiler²². Hem Avusturya-Macaristan hem de Alman Salib-i Ahmer cemiyetlerinin Osmanlı topraklarında tertip edilen bir sergiye katılması onların tarafsızlığına gölge düşürebilirdi.

1917 öncesinde Almanlar Berlin'de tesis ettikleri sergiye Hilâl-i Ahmer'i davet ederek onlara kare şeklinde bir alan tahsis etmişlerdi. Osmanlılar bu sergide top, silah, humbara gibi savaş aletlerinin yanı sıra düşmandan ele geçirilen ganimetleri sergileme niyetindeydi²³. Bu tarz sergilerde bu objelerin gösterilmesi cephe gerisinde yer alan halka çeşitli mesajlar iletiyordu. Sergilerde veya müzelerde savaş meydanlarından elde edilmiş ganimetlerin cephe gerisindeki tarafından bizzat görülmesi savaşın meşruiyetine ve zafer propagandasına katkı sağlayacaktı²⁴. Cephe gerisindeki halka bir yandan savaş hakkında hakikat duygusu verilirken aynı zamanda savaşın kazanılmakta olduğu ifade ediliyordu. Savaşın yarattığı trajediye ve yıkıma dair objelere pek yer verilmedi ki askerlik karşıtı duygular uyandırılmasın. İngiltere daha savaş sona ermemişken savaş nesnelere sergilenmesinin meşru bir söylem oluşturmada ne kadar önemli olduğunu idrak edince savaş objeleri üzerinde kurumsal bir yapı inşa etmeye girişti²⁵. Fransızlar da cephede elde ettikleri ganimetlerin bir kısmını hızlıca cephe gerisine göndererek bunları müzelerde veya büyük caddelerde sergiledi. Böylece kamuoyuna zaferin yakın olduğu mesajı verilmeye çalışıldı. Bu ganimetlerin bir kısmı ciddi şekilde zarar görse de bu halde olmaları onlara otantiklik kazandırıyor²⁶.

²¹ "Kızılay Arşivi 555/30, 13 Kanun-i Evvel 1332/ 23 Aralık 1916", **Kızılay Arşiv Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı**, Haz. Recep Karacakaya, Zekai Mete, Hamdi Genç, Faruk Bal, İstanbul Medeniyet Üniversitesi-Türk Kızılayı, İstanbul 2018, s.326.

²² Mehmed Ali, **a.g.e.**, s.2.

²³ **Kızılay Arşiv Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı**, s.215.

²⁴ Wellington, **a.g.e.**, s. 9.

²⁵ Wellington, **a.g.e.**, s.17.

²⁶ Susanne Brandt, "The Memory Makers: Museums and Exhibitions of the First World War", **History and Memory**, C VI, S 1, Indiana 1994, s. 102.

Sergi beynelmilel bir karaktere sahip olacağı için hem Almanca hem de Fransızca rehberler de hazırlandı²⁷. Ayrıca burayı aynı anda hem kadın hem de erkeklerin ziyaret etmesine olanak sağlandı. Böylelikle sergiye gelen yabancılara “terbiye-i ictimaiye” açısından Osmanlı’nın “seviye-i milliyesi” gösterilmek istendi. Osmanlı toplumunun ne kadar medenileştiği anlatılacaktı²⁸. Serginin kadınlara açık olması toplumsal seferberliğin önemli ayaklarından biriydi. Zaten Cemiyet içinde kadınların faaliyeti oldukça ayırt edici bir noktayı haizdi. 1912 senesinde kurulan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında seferberliğin geniş halk kitlelerine yayılmasında rol oynayan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi kadının toplumsal tabuları yıkarak kamusal alanda yer almasına ve kadının iş gücüne katılmasına katkı sağladı. Cemiyetin önde gelen üyeleri²⁹ arasında Osmanlı elitinin eşleri veya valideleri olsa da sıradan insanların kabuğunu kırarak onların toplumsal iktisadi yaşama entegre olmalarını kolaylaştırmıştır. Osmanlı kadınları için Cemiyet yararına çalışmak hayırseverlik olduğu kadar aynı zamanda vatan hizmeti olarak da takdim edildi. Vatan evlatlarına gösterilen şefkat, artık bir vatan hizmetinin ta kendisiydi. İstanbul şubesinin Hanımlar Merkezi bir gazeteye gönderdiği yazıda kendi vazifelerini şu şekilde tasvir ediyordu:

Kalbimizde vatan aşkı, yurd sevgisiyle vüs'-i kudretimiz nisbetinde bir hizmete şitâbân olmak, hem cinsimizin imdâdına koşmak lâzımdır. Vatan yalnız silahla müdâfa'a olunmaz. Bir de ma'nevî olan kısmı vardır. Harbe giden erkeklerin istirâhat-i vicdâniyesini te'min için arkada bıraktıkları evlâd ve iyâlin muhâfaza ve ibrâz-ı mu'âvenet etmek, sonra da sahne-i harbde mecruh düşmüş gâzîleri tedâvî ve teselli eylemek kadınlara terettüp eden vezâif-i vataniyyenin en birincisidir³⁰.

²⁷ **Merkez-i Umumi Raporu**, s.48.

²⁸ Mehmed Ali, **a.g.e.**, s.10.

²⁹ Besim Ömer Paşa'nın evinde yapılan toplantıda Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi 30 kadının katılımıyla kuruldu ve burada 12 üyeden müteşekkil bir heyet-i idare seçildi. Üyelerin tamamı Osmanlı'nın önde gelen ailelerine mensuptu. Merkez-i Umûmi'nin üyeleri arasında eski Bahriye Nazırı Mahmud Muhtar Paşa'nın eşi Nimet Hanım, Washington sefiri Ziya Paşa'nın eşi Aişe Hanım, Ayan Ahmed Rıza'nın kız kardeşi Selma Hanım gibi kişiler bulunuyordu. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi'nin kurulmasından sorumlu olan kişi ise Besim Ömer Paşa idi. Daha detaylı bilgi için bk. **Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi**, Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul 1330, s.10-11.

³⁰ “Kızılay Arşivi 18/131, 28 Muharrem 1334/23 Teşrin-i Sani 1331”, **Kızılay Arşiv Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı**, s.117.

Hilâl-i Ahmer'in Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi, Birinci Dünya Savaşı'nda askerlerin ihtiyaç duyduğu çamaşır, çorap gibi giyim eşyalarının binlercesini temin ederek cepheye göndermekle kalmadı aynı zamanda Beyoğlu ve Kadırga gibi hastanelerde hasta bakıcılığı yapacak kadınları yetiştirdi. Hanımlar Merkezine bağlı Darüssına'da (Sanatevi) 150 civarında kadın istihdam edildi, 300 civarında asker ailesine de sipariş usulü iş verildi³¹. Hasta bakıcılık ve giyim eşyasının temini dışında Cemiyete gelir sağlamak için çiçek günleri düzenlenerek Cemiyetin ambleminin yer aldığı çiçekler satıldı, savaş döneminde 10,849 lira gelir sağlandı³². Savaş döneminde Hilâl-i Ahmer toplumun tüm kesimlerini kucaklama peşinde oldu. Böylelikle kadınların iştirak etmesiyle birlikte daha güçlü ve faal bir Cemiyet oluşturuldu. Cemiyetin Mekteb-i Sultânî'deki sergisinde de Hanımlar Merkezi'nin faaliyetlerine önemli bir yer ayrıldı.

II. Mekteb-i Sultânî'de Tenvir-i Efkâr Mesaisinin Başlaması

Uzun yıllar boyunca tasavvur halinde olan sergi düşüncesi artık hayata geçirilerek 1 Şubat 1917 tarihinde kapılarını protokol açılışıyla ziyarete açtı. Bu serginin resmî açılışında kurdeleyi Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Fahri Reisi olan Velihaht Vahdettin Efendi kesti. Protokol açılışına Şeyhülislam, nazırların birçoğu, mebuslar, zevat-ı kiram, yabancı sefaretler iştirak etti. Devlet erkânı önemli bir katılım gösterdi³³. Daha sonraları sergiyi Sultan Reşad ve beraberindeki heyet de ziyaret etti. Heyette bulunan Enver ve Talat Paşa da sergi için hazırlanan deftere Hilâl-i Ahmer'in bu faaliyetinden dolayı memnuniyet duyduklarını yazdılar³⁴.

³¹ **Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi, 3. Takvim**, Ahmed İhsan ve Şürekâsi, İstanbul Rumî 1331-1915, s. 207.

³² **Merkez-i Umumi Raporu**, Bütçeler, s.y.

³³ Mehmed Ali, **a.g.e.**, s.4-5.

³⁴ **Servet-i Fünun**, S 1358, 23 Ağustos 1333-3 Zilkade 1335, s.83.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA HAYİRSEVERLİK VE SEFERBERLİK: OSMANLI
HİLÂL-İ AHMER CEMİYETİ'NİN 1917 MEKTEB-İ SULTÂNÎ SERGİSİ

Fotoğraf 3. Sultan Reşad ve beraberindeki heyet sergi ziyaretinde. Sultanın maiyetinde Talat ve Enver Paşa da yer almaktadır³⁵

45

1 Şubat 1917 tarihinde açılan sergi sonraki gün halka açık hale geldi ve toplam 3 ay faaliyet gösterdi. Sabah 10.00 ve akşam 07.00 arasında ziyaretçi kabul edildi. Sergi hazırlanırken toplamda yirmi bin kişinin burayı ziyaret edeceği tahmini yapılmış, ancak nisanın son gününde kapılarını kapattığında toplamda iki yüz binden fazla kişi sergiyi ziyaret etmişti. Hem devlet erkânı hem de siviller tarafından büyük bir teveccüh ile karşılandı. Sergiyi ziyaret eden askerlerden ve öğrenciden para alınmadı. İki yüz öğretmen ve beraberindeki yedi bin öğrenci de sergiyi ziyaret etti³⁶. Sergiyi dolaşmaya gelen öğrencilere hekimler de zaman zaman eşlik ederek onlara gördükleri eşyalar hakkında daha teferruatlı bilgiler veriyordu³⁷. Ziyaretçi sayısının beklenenin 10 kat civarı olması Cemiyetin Osmanlı toplumu içinde büyük bir teveccüh gördüğünün bir işareti olarak yorumlanabilir. Hilâl-i Ahmer, kitleleri yanına çekme, onları kazanma noktasında Donanma Cemiyeti olarak da bilinen Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti ve Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ile birlikte sivil yaşamda oldukça etkindi. Bu sergi, Cemiyetin hayırseverlik faaliyetlerinin kıymetini ziyaretçilerin aklına ve

³⁵ **Servet-i Fünun**, S 1358, 23 Ağustos 1333-3 Zilkade 1335, s. 82.

³⁶ **Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi, 3. Takvim**, s. 209.

³⁷ Mehmed Ali, **Rapor**, s.6-7.

kalbine nakşetmeye uğraşıyordu. Serginin rehberinde de “Bu sergi ile hasta ve yaralı askerlerimize ve felaketzedelerimize dest-i şefkat uzatan bir Hilal-ı Ahmer Cemiyet-i Hayriyesi olunduğu ve bu millet tarafından hiçbir zaman ihmal ve nısyan olunmaması icab ettiği nazar-ı dikkate vaz olunur” yazmaktaydı³⁸.

Fotoğraf 4. Mekteb-i Sultânî'nin Girişi³⁹

III. Sergide Teşhir Edilen Nesnelere

Mekteb-i Sultânî'deki bu sergi bir yandan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin yararlılıklarını Osmanlı efkâr-ı umumiyesine göstermeye çalışırken öte yandan da Birinci Dünya Savaşı'nın cereyan ettiği cephelere dair görsel bir temsiliyet sunuyordu. Bu sergide teşhir edilen eşyalar yardımseverlik ve hayırseverlik düşüncesinin birer tecessümleri olarak takdim edildiler, ancak salt bu bağlam içine de yerleştirilmediler. Milliyetçilik ve yurtseverlik esintilerini sergi salonlarında hissetmek mümkündü. Bu tarz hayır işleri, yurtseverlik ve milliyetçilik bağlamlarında yeniden konfigüre edilerek toplum seferber edilmeye çalışıldı.

³⁸ Hilal-ı Ahmer Sergisi, s.4.

³⁹ Besim Ömer Paşa'nın Hatıra Albümü, s.112.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA HAYİRSEVERLİK VE SEFERBERLİK: OSMANLI
HİLÂL-İ AHMER CEMİYETİ'NİN 1917 MEKTEB-İ SULTÂNÎ SERGİSİ

Bu sergi ziyaretçilerinin “merhamet ve şefkatini tahrik ve teheyhüç eyleyecek ve onları hasta ve yaralı düşman kardeşleri için daima ve daima muavenete ve Hilal-ı Ahmer bayrağı altında şefkatperver bir gaye takibine”⁴⁰ yönlendirmek için yüzlerce eşyayı bir araya getirdi. Ağırlıklı olarak Cemiyetin sağlık hizmetleri anlatılırken savaş deneyimini gösteren ve propagandasını içeren unsurların yer almasına da özen gösterildi.

Üç katlı Mekteb-i Sultânî'nin 24 odası sergi için ayrıldı. Binanın zemin katında yer alan odalar Cemiyetin tifo ve verem gibi bulaşıcı hastalıklar noktasında yapmış olduğu çalışmaların bir özetini sundu. İstanbul'daki bulaşıcı hastalıkların dağılımını gösteren bir harita, bunlar hakkında muhtelif fotoğraflar, bu tarz hastalıkların tedavisinde kullanılan tıbbi ekipmanların bazıları zemin katta yer alan odalarda sergilendi. Ayrıca, İstanbul Şehremaneti'ne bağlı hastanelerin 5 yıllık istatistikî verilerini ihtiva eden tablolar da yer almaktaydı⁴¹. Genel olarak bakılırsa bu katta yer alan objeler aslında Cemiyetin cephe gerisinde sivillere sunduğu sağlık hizmetlerini ortaya koyuyordu.

Mekteb-i Sultânî'nin birinci katı ise sadece Hilâl-i Ahmer'in değil aynı zamanda sergiye davet edilen Alman ve Macar Salib-i Ahmer teşkilatlarının da cephedeki sağlık hizmetlerini ortaya koyuyordu. Cephelerde kullanılan kızak, sedye, protez, imdad levhaları gibi eşyalar sergilendi, ancak bunu icra ederken savaş deneyimini gösteren izler de bulunuyordu. Özellikle 20 numaralı odada İngiliz ve Fransız hücumu karşısında Osmanlı ve Alman ordusunun müdafaası ve onların gerisinde de Hilâl-i Ahmer Cemiyeti gösteriliyordu. Böylelikle ziyaretçilere Cemiyetin ordunun gerisindeki en önemli yapılanma olduğu düşüncesi görsel olarak aktarılmaya çalışıldı. Aynı zamanda Galiçya gibi birçok Osmanlı'nın bilmediği Galiçya cephesindeki sağlık hizmetlerini gösteren bir diorama mevcuttu. Mümkün mertebe otantikliği yüksek eşyalar kullanılarak veya gerçekçi dioramalar ile sivillerin zihninde savaşın görsel olarak kurgulanmasına imkân verilmeye çalışıldı.

Savaşa dair sergilerde çeşitli alet veya cihazların gösterilmesi muharip ülkenin vatandaşlarına üstünlük duygusunun aşılmasına hizmet etti. Başka şekilde ifade etmek gerekirse, burayı ziyaret edenler, teknolojik aletler vasıtasıyla kendi ordularının gelişmişlik seviyesi hakkında önemli bir fikir

⁴⁰ Hilal-ı Ahmer Sergisi, s.5-6.

⁴¹ Hilal-ı Ahmer Sergisi, s.44-53.

sahibi oluyordu,⁴² ancak bu noktada şuna değinmek gerekir ki bu serginin savaşın çıplak hakikatini yansıtmak gibi bir misyonu yoktu. Jay Winter'ın deyimiyle bunlar ancak savaşın “ayak izlerini” gösterirdi⁴³. Bu sergi savaş deneyiminin medikal boyutunu yansıttı fakat bunu yaparken sterilize edilmiş bir hakikati ortaya koydu. Savaşın yol açtığı trajik yıkıma veya rahatsız edici savaş gerçekliğine bu sergide yer verilmeyerek kitlelerin savaşa olan desteği sürdürülmek istendi. Mekteb-i Sultânî'nin birinci katında askerlerin kullandığı protezler gösteriliyordu, ama herhangi bir uzvunu kaybetmiş bir asker açık biçimde gösterilmedi ki savaşın tahribatı cephe gerisindekilerce görülmesin. Burada savaş karşıtı duygulara yer yoktu. Askerî müzelerin pek göstermediği veya göstermek istemediği ise savaşın yarattığı korku, ölümler gibi tatsız şeylerdi⁴⁴.

Okulun üçüncü katındaki odalarda ise Cemiyetin, Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi'ne bağlı Darüssına'da üretilmiş olan işlemeler, esvaplar, çorap, hırka gibi eşyalar sergilendi. Ayrıca diğer odalarda olduğu gibi protezler, hastabakıcı kadınların faaliyetlerini gösteren grafikler, malul kalmış askerlerin rehabilitasyonunda kullanılan aletler, Kafkas Cephesi'ndeki faaliyetleri gösteren diorama ve birçok fotoğraf yer aldı⁴⁵. Savaşın gerçekliğini yansıtmaya kapasitesi bakımından hem dioramalar hem de fotoğraflar diğer objelere nazaran biraz daha öne çıkıyordu. Cephe gerisindeki aileler, silahlı olan aile bireylerinin yaşamlarını bunlar sayesinde daha net biçimde görsel olarak kurgulayabiliyordu. Tanin gazetesinde sergi şu şekilde aktarılmaktaydı:

Sonra sergi Hilal-ı Ahmer'in alakadar olduğu ale'l-ıtlak harb hakkında da bir fikir vermeye çalışmıştır. Mesela odalarından birinde geniş ve büyük bir masa üzerinde kabartma bir muharebe sahnesi yapmış, orada iki muharip orduyu cephe cephe karşılaştırarak siperleri, topçu mevzilerini, matbahlarını, istirahat yerlerini muvasala hatlarını, menzil hizmetini, Hilâl-ı Ahmer teşkilatını pek canlı bir şekilde göstermiştir. O kadar canlı ki bu muharebe meydanının modellerine bir göz attığımız zaman küçük küçük neferlerden küçük arabalara, hayvanlara,

⁴² Wellington, a.g.e., s.181.

⁴³ Winter, a.g.m., s.152.

⁴⁴ Barton C. Hacker ve Margaret Vining, “Military Museums and Social History”, **Does War Belong in Museums?: The Representation of Violence in Exhibitions**, ed. Wolfgang Muehlsch, Transcript Verlag Bielefeld 2014, s. 54-55.

⁴⁵ **Hilal-ı Ahmer Sergisi**, s.23-31.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA HAYİRSEVERLİK VE SEFERBERLİK: OSMANLI
HİLÂL-İ AHMER CEMİYETİ'NİN 1917 MEKTEB-İ SULTÂNÎ SERGİSİ

hastahanelere, yollara, nakliyata dair her şeyi küçük ve mücessem şekilleriyle derhal görebilirsiniz. Bu sahneyi görmek bugünkü muharebenin ne şekilde cereyan eylediğini anlamaya kâfidir⁴⁶.

Fotoğraflar ve diorama gibi görsel materyallerin yanı sıra bu sergide Salib-i Ahmer'in hizmetlerini anlatan sinema filmleri de gösterimdeydi, ancak ziyaretçilerin bunları izleyebilmesi için ek bir ücret ödemeleri gerekiyordu. Serginin hazırlık aşamasında Hilâl-i Ahmer bu filmleri gösterebilmek için sinema makinesi bulmakta biraz zorlandı⁴⁷. Sergi 1917'nin Nisan ayının sonunda kapılarını kapattığında sinema filmlerinden 16,919 lira gelir elde edilmişti. Sergiden elde edilen toplam gelir ise 822,287 lira idi. Sinemadan elden edilen gelir ise toplam gelirin yaklaşık olarak % 2'sine tekabül etse de cephede olan bitenlerin görsel olarak sivillerce izlenmesi kültürel seferberlik açısından önemliydi⁴⁸. Osmanlıların teknik yetersizliği onların film çekme kapasitesini sınırlasa da Birinci Dünya Savaşı'nda "Anafartalar Muharebesi'nde İtilaf Ordularının Püskürtülmesi" (1915) ve "Alman İmparatoru'nun Çanakkale Ziyareti" (1917) gibi dikkat çekici filmler cephe gerisindeki sivil halk tarafından izlendi. Burada amaç cephede savaşın nasıl cereyan ettiğini göstermek ve ordunun son durumu hakkında sivilleri bilgilendirmektir. Bu filmler Askeri Müze'de veya Sinema Palas gibi özel sinemalarda gösteriliyordu⁴⁹.

Mekteb-i Sultânî'nin ikinci katında teşhir edilen eşyalar arasında Cemiyetin Hanımlar Merkezi'ne bağlı Darüssıma tarafından üretilmiş olanlar oldukça dikkat çekiyordu. Ayrıca Bikes Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'nin de faaliyetleri ziyaretçilere gösteriliyordu. Bu katta büyük salon olarak da bilinen odanın duvarlarında Balkan Savaşları'nda ve Birinci Dünya Savaşı'ndaki hizmetleri gösteren resimler, fotoğraflar, levhalar, grafikler bulunmaktaydı. Bu salondaki duvarlara asılmış olan grafiklerden biri 1328 senesinde toplanan aidatı gösteriyorken bir diğer grafik ise dikilen çamaşırları, Balkan muhacirlerine verilen esvabı, onların yeni doğan çocukları için

⁴⁶ Tanin, 2 Şubat 1917 (20 Kanun-i Sani 1332-9 Rebiülahire 1335), S 2925.

⁴⁷ BOA, MF. MKT., 1221-87, Hicri 29/02/1335.

⁴⁸ Mehmed Ali, a.g.e., s.35.

⁴⁹ Özde Çeliktemel-Thomen, "Film/Cinemas (Ottoman Empire)", **1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War**, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2019-11-05. DOI: 10.15463/ie1418.11427.

hazırlanan kundak takımını gösteriyordu. Başka bir grafik ise Darüssınanın diktiği çamaşırların ve diktirilen çorapların sayısını göstermekteydi. Bu Cemiyet bununla da yetinmeyip muharebe alanlarında kullanılan zehirli gazlara karşı Osmanlı askeri için burunluk ve ağızlık imal etmişti. Salonda yer alan sulu boya resim, burunluk ve ağızlık takmış olan bir Osmanlı askerini gstermekteydi⁵⁰. Cephe gerisindeki kadınlar, Osmanlı elitlerinin güdümündeki cemiyetler vasıtasıyla askerî amaçlar doğrultusunda seferber edilmiş, askerî seferberliğin sivil hayattaki taşıyıcı kolonlarından biri haline gelmişlerdir.

⁵⁰ **Osmanlı Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi, 3. Takvim, s.201.**

SONUÇ

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Mekteb-i Sultânî'de tertip ettiği sergi, savaş dönemindeki hayırseverliği askerî bağlamda kurgulayarak bunu milliyetçilik ve yurtseverlik duygusu ile topluma takdim etti. Besim Ömer Paşa'nın tertip edilmesinde azami bir ihtimam gösterdiği bu sergi, Cemiyetin gelişmişliğini ve yararlılığını topluma ispatlama amacı gütmüşse de savaşın kültürel seferberliğine katkı sağladı. Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti ve Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ile birlikte Hilâl-i Ahmer sivil yaşamın savaşın ihtiyaçları doğrultusunda yeniden biçimlendirilmesinde rol oynayarak ordunun ihtiyaçlarını gidermede etkin oldular.

Sergiyi ziyaret eden iki yüz bin kişi kurumsal savaş deneyiminin tıbbi boyutunu görme şansına eriştiler. Bu sergi savaşın yaratmış olduğu maddi ve manevi tahribatı öne çıkarmadan onun yol açtığı insani trajedinin nasıl ortadan kaldırıldığını gözler önüne seriyordu. Zaten İttihat ve Terakki'nin yüksek profilli şahsiyetlerinin burayı ziyaret etmesi sergiye atfedilen önemin bir işaretiydi.

Her ne kadar sergide teşhir edilecek objelerin seçiminde politik bir kaygı söz konusu olsa da bunlar savaşın saf gerçekliğini göstermekten ziyade sterilize bir gerçekliği gösteriyordu. Osmanlı'nın Sarıkamış faciası gibi savaş zayıatlarına burada yer yoktu, ama silah karşıtı duygu ve düşünceleri de içermiyordu. Sergiyi ziyaret edenler, cephedeki yaşam hakkında bir fikir sahibi oluyor ve ordunun en önemli dayanaklarından bir tanesinin Hilâl-i Ahmer olduğu fikrini daha da benimsiyorlardı.

KAYNAKÇA

1335 (1919) Senesinde Münakid Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umumisi Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen 1330-1334 (1914-1918) Senelerine Ait Merkez-i Umumi Raporu, İstanbul Matbaa-i Orhaniye, 1335.

Bardakçı, Murat, **İttihadçı'nın Sandığı**, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2014.

Besim Ömer Paşa'nın Hatıra Albümü, Haz. Adnan Ataç, Roche Yayınları, İstanbul 2011.

Brandt, Susanne, "The Memory Makers: Museums and Exhibitions of the First World War", **History and Memory**, C VI, S I, 1994, s.95-122.

Çapa, Mesut, **Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti 1914-1925**, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara 2010.

Çeliktemel-Thomen, Özde, "Film/Cinemas (Ottoman Empire)", **1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War**, Ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2019-11-05. DOI: 10.15463/ie1418.11427.

Doktor Besim Ömer, **Dokuzuncu Washington Salib-i Ahmer Konferansına Memuriyetim**, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1328.

Doktor Mehmed Ali, **İlk Hilâl-ı Ahmer Sergisi: Serginin Hidematı ve Hesabatına Dair Rapor**, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1333.

Galatasaray'da Tertip ve Kuşad Olunan İlk Hilâl-ı Ahmer Sergisi Rehberi, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1332.

Glassford, Sarah, **Mobilizing Mercy: A History of the Canadian Red Cross**, McGill-Queen's University Press, Montreal; Kingston; Londra; Chicago 2017.

Hacker, Barton C., Vining, Margaret, "Military Museums and Social History", **Does War Belong in Museums?: The Representation of Violence in Exhibitions**, Ed. Wolfgang Muchitsch, Transcript Verlag, Bielefeld 2014.

Hutchinson, John F., **Champions of Charity: War and the Rise of the Red Cross**, Westview Press, Boulder 1996.

Kızılay Arşiv Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı, Haz. Recep Karacakaya, Zekai Mete, Hamdi Genç, Faruk Bal, İstanbul Medeniyet Üniversitesi-Türk Kızılayı, İstanbul 2018.

Osmanlı Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi 3. Takvim, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul Rumî 1331-1915.

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1330.

Özbek, Nadir, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar, Meşrutiyet 1876-1914**, İletişim, İstanbul 2002.

Servet-i Fünun, S 1358, 23 Ağustos 1333 (5 Zilkade 1335).

Tanin, S 2925, 2 Şubat 1917 (20 Kânunusani 1332) (9 Rebiyülahir 1335).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH. KMS., 42-17, Hicrî 29/01/1335- 25 Kasım 1916.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), MF. MKT., 1221-87, Hicri 29/02/1335.

Wellington, Jennifer, **Exhibiting War: The Great War, Museums, and Memory in Britain, Canada and Australia**, Cambridge University Press, Cambridge 2017.

Winter, Jay, "Museum and the Representation of War", **Museum and Society**, C X, S 3, Kasım 2012, s.150-163.

Zürcher, Erik Jan, **Millî Mücadelede İttihatçılık**, Çev. Nüzhet Salihoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul 1987.

